УДК 811.512.145

К.М. Миңнуллин,
Р.Т. Сәфәров

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ СҮЗЛЕКЛӘРНЕҢ ТОТКАН УРЫНЫ ҺӘМ ТАРИХИ ҮСЕШ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Статья посвящена основным этапам развития татарской лексикографии. В хронологическом порядке рассмотрены и описаны рукописные и печатные словари татарского языка, определены предпосылки их составления. Отдельно рассмотрена типология наиболее значимых словарей татарского языка, проведена их классификация и описание.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, типология словарей, история татарской лексикографии.

The article is devoted to the main stages of the development of Tatar lexicography. The handwritten and printed dictionaries of the Tatar language are reviewed and described in chronological order, the prerequisites for their compilation are determined. The typology of the most significant dictionaries of the Tatar language is considered separately, their classification and description are carried out.

Keywords: Tatar language, lexicography, typology of dictionaries, history of Tatar lexicography.

Сүзлекләр – телнең билгеле бер чордагы хәлен, сүз байлыгын теге яки бу күләмдә чагылдыра торган лексикографик чыганаклар. Аларда телнең үсеш тарихы һәм аерым чорга хас сүзләр мирасы теркәлеп кала. Сүзлекләр, бер яктан, телнең сүзлек фондын тәкъдим итсә, икенче яктан, аларда җәмгыятьтә мәйданга килгән күренешләрне, чит халыклардан кергән яңа реалияләрне телнең үз чараларыннан файдаланып атаган яңа сүзләр яисә алынмалар да теркәлә. Вакыт сынавы үткәннән соң, ул сүзләр кулланылышка кереп китәргә мөмкин. Шуңа күрә сүзлекнең телне үстерүдә, баетуда уйнаган роле, тоткан урыны гаять зур.

Телдәге барлык сүзләрне яисә билгеле бер күрсәткечкә нигезләнеп сайланган сүзләр төркемен аерып барлау, аерым бер тәртиптә тезү ихтыяҗы борынгы заманнарда ук туган. Галимнәр фаразлавынча, сүзлекләр төзү аларның гамәли заруриятенә бәйле рәвештә барлыкка килгән. Халыкларның үзара аралашуы, тормыш-көнкүреш казанышларын уртаклашуы, башка халыкларның мәдәниятен белергә омтылуы алар телендәге аерымлыкларны, җитештерелгән һәм базарга чыга торган төрле әйберләрнең, эшләнмәләрнең исем-атамаларын да белү зарурлыгын тудырган. Бу бигрәк тә чит, әлегә таныш булмаган халыклар белән очрашканда, алар белән аралашуны җайга салу өчен кирәк булган. Сүзлекләрнең гамәли максатларны күздә тотуы бәхәссез. Иң борынгы сүзлекләр, аеруча тәрҗемәле сүзлекләрнең беренче үрнәкләре сәүдәгәрләр, сәяхәтчеләр тарафыннан башкарылган булуы

шул турыда сөйли. Халыклар арасында дин тарату, миссионерлык итүчеләр дә бу эшкә өлешләрен керткәннәр. Мәсәлән, фәндә Codex Cumanicus дип йөртелә торган Коман мәҗмугасы Кара диңгез буендагы кыпчаклар (европалылар телендә команнар) белән актив сәүдә мөнәсәбәтләре алып барган Европа, төгәлрәге Италия сәүдәгәрләре тарафыннан 1303 елда төзелгән була. Алтын Урдага йөреп сәүдә иткән руслар өчен язылган «Се татарскыи язык» лексиконын да мисалга китерә алабыз.

Сүзлекләрнең тарихы, аларның кайсы төре аеруча актуаль булуы турында фикер йөрткәндә, бигрәк тә тәрҗемәле сүзлекләрнең алгырак планда торуы күзгә ташлана. Халыкларның үзара аралашуында чит телләрне өйрәнү, алардан кергән сүзләрне аңлату, бер телдәге сүзнең мәгънәсен икенче телгә мөмкин кадәр тулы һәм төгәл итеп күчерү кирәк булган. Шул сәбәпле булса кирәк, күпчелек телләрдә сүзлекләрнең барлыкка килүе, тарихы турында сөйләгәндә, сүзне иң элек тәрҗемәле сүзлекләрдән башлыйлар. Татар лексикографиясе тарихында да зур урынны XI гасырда М. Кашгари тарафыннан төзелгән төркичә-гарәпчә «Диване лөгатет-төрк» сүзлеге алып тора. Анда күпсанлы төрки кабиләләрнең бай фольклор әсәрләре (табышмаклар, мәкаль-әйтемнәр, җырлар), төрле сөйләү үрнәкләре, бай сүзлек материалы тупланган. Аларның шактый өлеше хәзерге татар телендә дә яшәп килә.

Сүзлекләр төзелә башлау һәм аларның үсеш-үзгәреше халыкларның тарихы, аларның иҗтимагый үсеш-үзгәреше һәм төрле мәдәни-икътисади вакыйгалар белән бәйле, бу процесста күптөрле факторларның теге яки бу дәрәҗәдәге йогынтысы хакында әйтергә кирәк.

Борынгы чордан ук сүзлекләр төрле характерда төзелгәннәр. Башлыча, тәрҗемәле сүзлекләр күбрәк булса да, алар үз эчләрендә дә төрлелек күрсәтәләр. Мәсәлән, XIII гасыр азагында – XIV гасыр башында «Китабе тәрҗемане фарси вә төрки вә магули» дигән сүзлек төзелүе мәгълүм. Ул гарәп галиме Ибне Мүһанна тарафыннан гарәп телендә язылган һәм, исеменнән күренгәнчә, фарсы, төрек, монгол телләренең грамматикасын һәм сүзлеген эченә ала. Галимнәр (В.Р. Розен, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, М. Ногман) бу сүзлектә дә татар теле белән уртак материалның шактый булуына игътибар итәләр. Мәсәлән, М. Ногман әлеге хезмәттә чагылган 900ләп фигыльнең күпчелек өлеше хәзерге татар телендә дә актив кулланылышта йөри, дип ассызыклап күрсәтә [Ногман, б. 9].

Югарыда атап үтелгән Коман мәҗмугасы да татар теленә бәйләнешле сүзлекләр рәтендә карала ала. Анда европалы миссионерлар тарафыннан тәрҗемә ителгән «Инҗил»нең кайбер өлешләре һәм кыпчак сүзләренең тәрҗемәсен тәшкил иткән сүзлек бирелгән. В.В. Радлов әлеге хезмәттәге коман (кыпчак) теленең Идел буе татарлары теленә, бигрәк тә мишәр диалектына якын икәнлеген кат-кат ассызыклап күрсәтә [Радлов, 1884]. Татар тел белгечләреннән Л.Т. Мәхмүтова Коман мәҗмугасын махсус тикшерә. Ул да мәҗмуга лексикасының

татар теленең көнбатыш диалектына якынлыгын раслый [Махмутова, 1982; Махмутова, 1985].

Урта гасырларда төзелгән һәм татар теленә кагылышы булган сүзлекләрдән Хаҗи Бәйрәм Хаҗи Булат углы сүзлеген дә күрсәтергә мөмкин (1581). И.Ш. Әүхәдиев шактый яхшы сакланган 296 битлек бу кулъязма сүзлекнең госманлы төрек теленә нисбәтле булуын ассызыклый [Авхадиев, с. 343–357].

Татар телендә сүзлекләр тарихы турында сүз йөрткәндә, татар-рус бәйләнешләрен исәпкә алырга туры килә, чөнки татар халкы төрки дөньяның бер читендәрәк формалашкан. Аның рус халкы белән турыдан-туры бәйләнеш тарихы мең елдан артып китә. Шушы дәвердә татар һәм рус халыклары арасында иҗтимагый-сәяси, мәдәни-икътисади, сәүдә, гади көнкүреш һ. б. юнәлешләрдә тыгыз бәйләнешләр яшәп килгән. Әлбәттә, бу бәйләнешләр барышында үзара аралашу бик мөһим. Тагын бер бик әһәмиятле факторны истә тотарга кирәк: татар халкы Европа белән Көнчыгышны, Төньяк белән Көньякны үзара тоташтыручы-бәйләүче, арадашчы ролен үтәгән, татар теле исә аралашу теле булып хезмәт иткән. Менә мондый хәл русча-татарча тәрҗемәле сүзлекләрнең барлыкка килүенә, аларның сан ягыннан гына түгел, сыйфат ягыннан да үсешенә китергән.

Аеруча Казан ханлыгы Рус дәүләте составына кертелгәч, татар-рус мөнәсәбәтләре тагын да тирәнәя. Нәтиҗәдә аралашу максатына яраклы рәвештә практик кулланма буларак төрле сүзлекләр төзелә башлый. Шундыйлардан XVII йөз ахырында рус сәүдәгәрләре төзегән кулъязма сүзлек (Сборник рукописей конца XVII и начала XVIII веков) билгеле. Табигый, алар әле кулъязма хәлендә булганнар һәм аерым бер даирәдәге кешеләрне канәгатьләндергәннәр. Мәсәлән, Н.К. Симонинын «Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII веков» (1908) исемле хезмәтенә кергән сүзлекчәдә 40 ка якын татар сүзләре һәм тәгъбирләре теркәлгән [Ногман, б. 26].

Тарих барышында иҗитимагый үсеш-үзгәрешләр белән бәйле рәвештә, сүзлекләр төзүнең максаты һәм юнәлеше дә үзгәрә, төрләнә килә. Рус дәүләтенең яңадан-яңа төбәкләрне үзенә куша баруы нәтиҗәсендә, әлеге территорияләрдә татарлар белән идарә итү һәм шулай ук көньякта, көчыгышта биләмәләрен үстерү өчен, татар телен белү ихтыяҗы арта. Россиянең идарә органнарына татар телен белүче кешеләр хезмәт күрсәткән. Чит илләр, аеруча Урта Азия һәм Якын Көнчыгыш илләре белән дипломатик мөнәсәбәтләр татар телендә алып барылган. Татар теле Идел-Урал регионында яшәүче халыклар өчен XVIII гасыр азакларына, XIX гасыр башларына кадәр аралашу теле хезмәтен үтәгән. XVII йөз башында ук дәүләткүләм әһәмияткә ия рус грамоталары даими рәвештә татар теленә тәрҗемә ителгән.

Көннән-көн үсә, зурая барган рус дәүләтенең мәнфәгатьләрен нығыту максатыннан, татарлар арасында эшләр өчен, аларның телләрен белә торган рус чиновниклары әзерләү мәсьәләсе көн тәртибенә баса.

Моның өчен күп кенә шәһәр мәктәпләрендә һәм гимназияләрендә татар телен фән буларак укыту кертелә, аларга кирәкле кулланмалар, аеруча икетелле сүзлекләр төзү мөһим бурычка әверелә. Шуның нәтиҗәсендә Самарада (1730), Казанда (1769), Тубылда, Омскида, Оренбургта һәм башка кайбер шәһәрләрдә татар теле укытыла, дәреслекләр, үзлектән телне өйрәнү кулланмалары языла башлый, күпсанлы тәрҗемәле сүзлекләр төзелә. Ул сүзлекләрнең кайберләре кулъязма хәлендә хәзергә кадәр сакланып калган.

Заманында күренекле дәүләт эшлеклесе булган тарихчы В.Н. Татищев әмере белән, русларга татар һәм калмык телләрен укыту өчен, мәктәп ачыла, «Русча-татарча-калмыкча сүзлек» (1740) (Рычков сүзлеге) төзү оештырыла. Тик ул төзелеп бетмәгән, «В» хәрефендә тукталып калган. Самарадагы татар-калмык мәктәбе укучылары өчен кулъязма хезмәт тә языла (төзүчесе М. Котельников), Казан гимназиясе укытучысы Сәгыйть Хәлфин 1785 елда ике томлы (I – 653 б., II – 874 б.) татарча-русча сүзлек төзи. Бу кулъязма сүзлеккә 22 мең сүз кергән. Галимнәр күрсәтүенчә, ул башка сүзлекләрдән үзенең системалылыгы, рус сүзләренең мәгънәләрен тулырак, төгәлрәк күрсәтүе белән аерылып тора. Галимнәр сүзлекне татар лексикографиясенең иң югары казанышларыннан беренчесе дип саныйлар, авторның бу эшкә иҗади якын килүен, сүзләрне тәрҗемә итүдә төрле ысуллар белән эш итүен ассызыклап күрсәтәләр.

Кулъязма сүзлекләрдән тагын бер сүзлеккә тукталып үтәргә кирәк. XVIII гасырның икенче яртысында Екатерина II җитәкчелегендә күптелле чагыштырма сүзлек төзүгә омтылыш ясала. Төрле өлкәләрдән килгән материаллар нигезендә «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. Отделение первое. Содержащее в себе европейские и азиатские языки» (СПб., ч. I. – 1787; ч. II. – 1789) дигән сүзлек (Паллас сүзлеге) басылып чыга, анда татар сүзләренең адреслары казан татарлары, мишәрләр, себер татарлары дип аерып күрсәтелә.

Шулай итеп, сүзлекләр төрле тарихи шартларда, мәдәни-икътисади һәм иҗтимагый сәбәпләр белән бәйле рәвештә төзелә башлаганнар. Тарихи үсеш-үзгәреш барышында аларның төрләре арта, күләмнәре зурая, эчтәлекләре киңәя, төзү принциплары да камилләшә бара.

Басма сүзлекләр төзелә башлауны теге яки бу тел фәненең үсешендә әһәмиятле баскыч дип бәяләргә кирәк. Бу фәнни кыйммәткә ия булган сикереш кулъязма сүзлекләр формалашкан чорның бөтен казанышларын эченә ала, әкренләп тупланып килгән тәҗрибәгә нигезләнә.

Татар лексикографиясендә беренче басма сүзлекләрне Тубыл мәктәбендә татар теле укытучысы булып эшләгән И. Гиганов төзегән. Ул 1801 елда «Слова коренные и нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку» дигән 75 битлек сүзлек чыгара, ә 1804 елда, Тубыл төбәгендәге муллалар ярдәме белән, «Словарь российско-

татарский» дигән 684 битлек сүзлек әзерләп бастыра. Бу сүзлекләр татар теленең көнчыгыш диалектларына хас үзенчәлекләрне һәм сүзләрне чагылдыралар.

XIX гасыр татар лексикографиясе үсеш-үзгәрешенең төп этаплары бер төркем сүзлекләр белән дәлилләнә. Шуларның берсе – А. Троянскийның 1833–1835 елларда басылып чыккан «Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нем речений арабских и персидских» дигән татарча-русча ике томлы сүзлеге. Ул күләмле (1000 биткә якын) бай материалны эченә алган һәм җентекләп эшләнгән булуы белән аерылып тора.

1869–1871 елларда Петербургта Л.З. Будагов тарафыннан төзелгән «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» исемле сүзлек дөнья күрә. Ул ике томнан тора һәм татар теле генә түгел, башка төрки телләр буенча да бай материалны колачлый, сүзлектә сүзләрнең оялап бирелүе дә үзенчәлекле, анда борынгы төрки һ. б. язма истәлекләрдән дә сүзләр китерелгән. Тел белеме өчен зур әһәмияте булган бу сүзлек соңгы елларда кабат басылды.

XIX гасыр азагы татар лексикографиясендә К. Насыйри эшчәнлеге зур игътибарга лаек. Галимнең киң мәгълүматлы, гаять күпкырлы фәнни иҗатында сүзлекләр төзү аерым урын алып тора. Аның тәрҗемәле сүзлекләре ике яклы булуын ассызыклап үтәргә кирәк. Ул 1878 елда «Татарско-русский словарь» исемле 120 битлек китап бастыра. 1892 елда исә аның «Полный русско-татарский словарь с дополнениями из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины» дигән сүзлеге дөнья күрә. 263 битлек бу сүзлек 1911 елда яңадан басыла.

К. Насыйри – төрле дәреслекләр авторы. Ул үзенең хезмәтләрендә, татар тел белемендә беренчеләрдән булып, төрле тармакларга (тел белеме, химия, математика, педагогика, медицина, үсемлекләр дөньясы һ. б.) караган терминнар системасының башлангыч нигезләрен төзегән, бу өлкәләргә хас кайбер гарәп-фарсы алынмаларын, русча булган терминнарны татар теленең үз сүзләре белән ясарга яисә инде көндәлек аралашу теленә кергән һәм мәгънәләре ачык аңлаешлы булган алынмалар белән алыштырырга тәкъдим иткән, хезмәтләрендә үзе язган һәр юнәлеш буенча кечкенә сүзлекчәләр төзеп бастыра килгән. Шулай итеп, XIX гасыр азагында татар теленең терминнар системасына да нигез салына, һәм алар киләсе этапларда төрле тармак терминологиясе сүзлекләренең уңышлы башлангычын билгелиләр.

XIX гасыр азагында да татарларның аерым төркемнәре белән бәйле тәрҗемә сүзлекләр бастыру дәвам итә. Шундыйлардан Н.П. Остроумовның керәшен сөйләшләре буенча төзелгән татарча-русча сүзлеген күрсәтергә мөмкин.

Шушы ук чорларда А. Воскресенскийның «Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов» (Казань, 1894) дигән сүзлеге чыга.

XIX гасыр басма сүзлекләренә күзәтү ясаганда, бер төркем кыскача русча-татарча яисә татарча-русча сүзлекләргә аерым тукталып үтәргә кирәк. Алар татар телен укыту барышында ярдәмлек яки төрле кулланмаларга кертелгән өлеш буларак дөнья күргәннәр. Аларның күбесе XIX гасырның икенче яртысында һәм XX гасыр башында төзелгән төрле телләрне өйрәтү кулланмаларында, сөйләүлекләрдә тәрҗемә материал буларак та чагылыш тапкан. Татар теленең сүзлек фондыннан кызыклы, бай материал тупланган һәм зур фәнни әһәмияткә ия булган сөйләүлекләргә түбәндәгеләрне кертергә мөмкин:

1) Букварь татарского и арабского письма с приложением слов со знаками, показывающими их выводы, сочиненный в Тобольском главном народном училище Бухарцем Ният-Бакою Атнометовым под руководством татарского языка учителя, соборного священника Иосифа Гиганова (СПб., 1802; Ә.Ш. Юсупова бу хезмәтне XIX гасырда һәм аннан соң төзелгән үзөйрәткеч һәм башка кулланмаларның беренче башлап җибәрүчесе дип саный);

2) М.Ш. Салихов – Новый самоучитель татарского языка или руководство выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски, без посторонней помощи (Казань, 1885. Бу хезмәт, нигездә, русча-татарча сүзлек рәвешендә төзелгән);

3) Новый и полный самоучитель татарского или руководство выучиться говорить и читать русским по-татарски и татарам по-русски (Казань, 1887. Хезмәт русча-татарча сүзлек рәвешендә төзелгән. А. Фәтхи аны Г. Ваһаповныкы булуы мөмкин дип санаган. Берничә тапкыр басылып чыккан);

4) Русско-татарская азбука, составленная Вагаповымъ, в коей помещены употребительнейшие слова, разговоры, краткія повести и песни северных татар (Казань, 1852. Бу үзөйрәткеч 1916 елга хәтле 20 тапкыр нәшер ителгән);

5) Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с кратким объяснением существующих в Оренбургском крае наречий башкир и киргизов и с приложением к нему русско-персидско-татарских слов и прописей составил старший учитель арабского и персидского языков в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе и преподаватель татарского языка в школе киргизских детей, учрежденной при Оренбургской пограничной комиссии, коллежский ассессор Мир-Салихъ Бекчурин (Казань, 1859. Биредә сүзләр русча-татарча тематик сүзлек рәвешендә урнаштырылган);

6) Новый практический самоучитель татарского языка. Полное руководство, как без посторонней помощи, выучиться по-татарски, а татарам по-русски. С приложением татарско-русского словаря, фраз и разговоров. Составил по Троянскому, Махмудову и Салихову. И. Кондратов (Казань, 1893. – 5 тапкыр басылган);

7) Ш. Саинов. Яңа тулы үз-үзеңнән үгрәнгеч (Казан, 1880; Хезмәт татарча-русча тематик сүзлек рәвешендә төзелгән);

8) Ш.Ә. Рәхмәтуллин. Үзлегеннән өйрәтүче татар телине урысларга һәм урыс телине татарларга (1894–1915 елларда 7 басмасы дөнья күрә).

Үзлектән телне өйрәнү кулланмалары Ә.Ш. Юсупованың «Самоучители татарского языка XIX века: лексика» хезмәтендә шактый тулы һәм җентекле итеп анализланган. [Юсупова, 2002].

Дәвамы бар.

Әдәбият

Авхадиев И.Ш. Арабско-тюркский словарь XVI века // Вопросы татарского языкознания. Кн. 2. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. С. 456.

Махмутова Л.Т. О некоторых татарско-куманских параллелях (по материалам фонетики и грамматики) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Вып. 3. Казань, 1985. Б. 117–142.

Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики (краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Вып. 2. Казань, 1982. Б. 68–153.

Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кульязма сүзлекләр. Казан: КДУ нәшр., 1969. 112 б.

Радлов В.В. О языке куманов: По поводу издания куманского словаря. СПб.: тип. Имп. АН, 1884. С. 53.

Юсупова А.Ш. Самоучители татарского языка XIX века: лексика. Казань: Школа, 2002. 140 с.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире